

УПРАВЛЕНИЕТО НА СТЕФАН СТАМБОЛОВ И ПРАВОСЛАВНАТА ЦЪРКВА В КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ /1887—1894/

Петко Ст. Петков

Обществено-политическото развитие на България след пристигането на княз Фердинанд I в страната отдавна прилича интереса на изследователите. “Противоречивото наследство” на Стефан Стамболов неведнъж е създавало поводи за разгорещени дискусии, изказвани са различни, често крайни мнения за ролята и значението на бележития търновец в новата история на България. Преодолявайки пристрастните оценки от края на XIX и началото на XX в., съвременният историк би трябвало най-сетне да предложи аналитично и многостранно /при това методологически издържано/ обяснение за политическата дейност на Стамболов, да отговори на спорните въпроси, свързани със седемгодишното му управление. Един от тях — отношенията между държавната власт и църквата в княжеството — обикновено се подценява или се тълкува едностранчиво и дори тенденциозно в някои исторически съчинения¹. Без претенции за изчерпателност и всеобхватност, в настоящата статия се прави опит да се осветли този важен научен проблем. На основата на запазени исторически свидетелства и съществуващата литература се проследяват основните моменти в развитието на конфликта между правителството на Стамболов и църквата до средата на 1894 г.

* * *

Отношенията между Българската православна църква и държавната власт в периода след 1878 г. преживяват твърде специфична еволюция². При управлението на Ст. Стамболов противоречията между църква и държава кулминират в открито противопоставяне. Конфликтът между правителството и висшето православно духовенство не е предизвикан единствено от особените исторически условия, създадени вследствие на политическата криза от 1886—1887 г. Той има дълга предистория. Причините за появата му могат да се търсят в специфичния характер на църковно-националните борби през Възраждането, в пренебрежителното отношение и практическото отхвърляне на еволюционистката алтернатива през последното предосвободенско десетилетие, в тежката орисия, наложена на България от Великите сили в Берлин през 1878 г., в противоречивите текстове на глава

IX /"За вярата"/ от Търновската конституция, както и в някои особени черти на националната психология на българите в ново време.

Първата легитимна общонационална институция — Българската екзархия, — създадена и укрепена в резултат на десетилетни народни борби, след 1878 г. е поставена в изключително неблагоприятни условия. Диоцезът ѝ е разпокъсан на пет части, някои от които — Северна Добруджа, Нишко, Пиротско и Вранско — според Санстефанския и Берлинския договор и съгласно каноните на православие то са откъснати завинаги от българската църковна област. От друга страна, при изработването на Търновската конституция надделява разбирането /отразено в чл. 39/ за приоритет на национално-политическите функции на Екзархията в неосвободените земи над духовното ѝ обществено предназначение в политически автономното княжество. След 1879 г. Българската православна църква не е в състояние ефективно да се самоуправлява. "Върховната духовна власт" — Светият синод — не може да се събира в Цариград, където се установява седалището на Екзархията. Председателят на синода екзарх Йосиф I като поданик на султана твърде рядко има възможност /а и желание/ да пребивава в княжеството. В резултат от това години наред Св. синод не се свиква, а Йосиф I започва да управлява почти еднолично административните дела на цялата църковна област. Архиереите не намират начин, нито получават подкрепа от държавата, за да се справят с най-неотложните проблеми на църквата — материалната разруха, финансовото осигуряване на клира, поддържането на двете духовни училища край Лясковец и Самоков. Наистина, след много отлагания през 1883 г. Народното събрание одобрява новия Екзархийски устав, приспособен в княжеството, но неговото прилагане среща сериозни затруднения и се забавя.

Изграждането на възстановената българска държава, развитието на конституционния спор в началото на 80-те години, защитата на Съединението /1885 г./ и последвалите остри вътрешнополитически сблъсъци през 1886 и 1887 г. въвличат някои от най-авторитетните архиереи във водовъртежа на политическите борби. Независимо от това, че в повечето случаи тяхното участие в държавното управление и в отделни политически инициативи е мотивирано от присъщия им възрожденски национализъм и жертвоготовност, намесата им в политиката е изтълкувана превратно от светските власти. Още в края на 1886 г. се заражда конфликт между управляващите, начело със Ст. Стамболов, и най-активните митрополити — Климент Търновски, Симеон Варненско-Преславски, Константин Врачански³. Противоречията между тях се усложняват заради принципно различните им гледища по най-важните проблеми на страната — разрывът с Русия, изборът на нов княз, насоките на бъдещото обществено и политическо

развитие, значението и ролята на православната църква в свободното княжество. В навечерието на пристигането на княз Фердинанд I противопоставянето между управляващите и църквата достига критични измерения⁴. Задълбочаването на конфликта през следващите години довежда до разрыв между двете власти, чиито отрицателни последствия за нравственото и общокултурното развитие на нацията историческата наука традиционно подценява и пренебрегва.

Какви са конкретните прояви на противопоставянето между правителството на Стамболов и княза, от една страна, и православната църква⁵, от друга, през разглеждания период?

Още при пристигането си в София княз Фердинанд се сблъсква с открито заявената и категорична гражданска позиция на архиепископите. Отдавайки необходимото уважение към новия монарх, след молебена, отслужен в негова чест, на 10.VIII.1887 г. екзархийският делегат митрополит Климент съветва младия княз: “За укрепването на българския престол, за славата и честта на българската корона, за преуспяването и напредъка, за постигането на едно трайно и честито бъдеще — за всичко това е необходимо да се изравни пропастта, която така нежелателно и неочаквано се изкопа между освободени и освободители...”⁶. Изповядвайки откровено и открито собствените си /а и на по-голямата част от духовенството/ убеждения за необходимостта от възстановяване на нормалните отношения между България и Русия, търновският митрополит става изразител на опозиционната на правителството политическа линия и неслучайно /макар и не съвсем основателно/ е квалифициран от стамболовистите като глашатай на крайното русофилство. Предупреждението и съветът на духовника се оказват пророчески и се потвърждават от хода на събитията. След няколко години става ясно, че Фердинанд I няма да получи международно признание /и следователно външнополитическите затруднения от “българската криза” няма да бъдат преодолен/, ако Русия не одобри неговия избор. Това става едва през 1896 г. със съдействието и на търновския митрополит⁷. Князът е признат, след като приема единственото руско условие — покръстванен на престолонаследника в православната вяра. Така практически се обезсмисля една от най-непопулярните политически инициативи на Стамболов — промяната на чл. 38 от конституцията, създаваща възможност за установяване на католическа династия в България.

Както може да се очаква, след речта от 10.VIII.1887 г. оставането на екзархийския делегат в столицата става нежелателно. Въпреки неколkokратните възражения на Йосиф I, че правителството няма право да се меси в управлението на църквата, Стамболов успява да прогони неудобния владика. След като е охулен от правителствения вестник “Свобода”, през

декември 1887 г. Климент е принуден да се завърне в епархията си. Тук той е поставен под постоянната опека на местните власти, забранено му е да служи в църквите и да произнася проповеди без специално разрешение. По този повод търновският митрополит пише на екзарха: „Борбата, Ваше Блаженство, не беше между мене и правителството. Тази борба, каквато и да е била в началото си, обърна се на борба за запазването или съсипването бъдущето на отечеството. Църквата не можеше да не вземе участие в тази борба. И тя щеше да направи измяна на своето високо призвание, ако не вземеше участие... Политика, която прокарва своите принципи с терор, с псувни и хули против вяра и църква и против всичко, що е честно и разумно, такава политика е най-развратната и следователно най-съсипателната и опропастителната за народа, колко и да са високи нейните принципи...”⁸.

В подобно положение се намира и Варненско-Преславският митрополит Симеон. Той е изгонен от епархията си още през август 1886 г. по волята на неколцина правителствени партизани, неоснователно обвиняващи го за съмишленик на детронаторите на княз Александър I. Оскърбен от грубото отношение на властимащите към него и към църквата, най-добрият български каноник остава далеч от епархията си чак до лятото на 1888 г. Скоро след завръщането си Симеон получава нова незаслужена обида — този път лично от държавния глава. В разрез с официалния етикет, при пристигането си във Варна през есента на същата година Фердинанд I приема благословията на католическия епископ и местния гръцки владика и демонстративно подминава очакващия го български митрополит⁹. Закъснелите извинения не успяват да удовлетворят уязвеното от публичното пренебрежение достойнство на уважавания архипастир, чийто авторитет /за разлика от този на монарха/ се крепи на доказани качества и лични заслуги към паството и народната църква. Съвсем естествено Симеон отказва да отслужи тържествения молебен в чест на княза, а по-късно, при посещението на Фердинанд в Шумен, отказва и да го посети, за което строго е смъмрен от министъра на изповеданията¹⁰.

През първите години от престоя си в България младият княз-католик неведнъж създава поводи за недоволство срещу личното му поведение и отношението му към православната вяра, формално обявена в чл. 37 от конституцията за „господствуваща в княжеството”, но практически пренебрегвана от антицърковната светска интелигенция, поела управлението на страната. Монархът си позволява волности и прозелитистични прояви, които клирът и значителна част от обществеността основателно тълкуват като провокативни и обидни спрямо църквата и религиозните чувства на народа. Така например, по време на престоя си в Калоферския девически манастир през юни 1888 г. Фердинанд заповядва да се отслужи католическа служба в

двора на църковната обител, по негово настояване правителството на Стамболов дава разпореждане в православните храмове да се почитат католическите светии Фердинанд и Клементина¹¹. Младият княз не е запознат с историята на страната и с голямата роля на църквата в борбата за национална еманципация през Възраждането, но тези негови съзнателни постъпки стават пред очите на българското правителство и то не само че не им се противопоставя, но ги и подпомага.

Без да оправдава действията на светската власт, екзарх Йосиф се опитва да намери обяснение за пренебрежителното ѝ отношение към православието и църквата в княжеството и да открие начин за подобряване положението на духовенството. По този повод на 6.V.1888 г. той отбелязва в дневника си: "... Нашата младеж от 30 години насам е получила образование все в чужди училища. По тая причина, както и по причина на борбата ни против Гръцката патриархия и на протестантската и католическата пропаганда, младежът стана индиферентен в религията и в това отношение българският народ много загуби. От Освобождението насам тая българска интелигенция, която управлява, не можа да съзре ни важността на вярата, ни на църквата, и не направи нищо за подобриенето на църквата, нито за образованието, нито за материалното подобриенето на духовенството. Затова духовенството е незадоволено от тоя режим и желае едно променение с руско влияние, чрез което мисли, че ще се подобри и положението на църквата. С една конституция по-консервативна, с камара по-сериозна, положението може да се подобри"¹². Уверен в правотата на възгледите си, екзархът съветва владите в княжеството да избягват конфронтацията със съветските власти, защото колкото и да е "радикален" и "антицърковен" установеният в страната политически режим, няма изгледи за скорошното му заменяне с друг, по-благоприятен за църквата.

През 1888 г. конфликтът между държавната власт и духовенството се задълбочава. Отчитайки неуреденото международно положение на новия княз /непризнаването му от великите сили и султана-сюзерен/, повечето архиереи и подчинените им свещенослужители не споменават в църковните служби името на Фердинанд I, а по традиция продължават да почитат паметта на император Александър II, изразявайки по този начин благодарността си към руския народ за освобождението на България. Този пасивен протест срещу русофобската политика на правителството за Стамболов се оказва достатъчно сериозно основание, за да не допусне свикването на Св. синод и да продължи репресивната политика спрямо недоволните митрополити. Едва след неколкочатните постъпки на екзарха, в началото на декември 1888 г. върховната духовна власт се събира в столицата, за да разгледа нерешените въпроси по църковното управление и

издръжката на духовенството. Но вместо да потърси начин да тушира натрупаните противоречия и да неутрализира съпротивата на архиереите срещу режима, правителството отново демонстрира силовото си превъзходство над църквата. Като условие за продължаване работата на синода е поставено незаконосъобразното изискване членовете му да направят “визита по длъжност” на княза и на министъра на външните работи и изповеданията. След отказа на синодалните старци, лесно е намерен формален повод за разпускането на върховната църковна институция¹³. На 30.XII.1888 г. митрополитите Симеон, Константин и Климент са изгонени от столицата с полицейски конвой. Стамболов се опитва да унижи и сплаши недоволните архиереи, без да си дава сметка, че от задълбочаването на конфликта той също не печели нито авторитет, нито влияние и подкрепа в страната, а и извън нея. Напротив, възможностите за помирение с църквата задълго са блокирани. От своя страна духовенството намира допълнителни основания за още по-активно противопоставяне срещу режима в границите на църковните си правомощия. Митрополит Константин нарежда на свещениците от Врачанската епархия да не споменават името на владетеля, позволил си да унижи върховната духовна власт, а Климент продължава да произнася многозначителни проповеди пред паството си в Търновска епархия. През 1889 г. и двамата митрополити са подведени под съдебна отговорност, като при разследването на мнимата им вина са нарушени както Екзархийския устав, така и други действащи закони¹⁴.

По същото време и законодателната власт се намесва в задълбочаващото се противопоставяне между правителството и църквата. На 9.XI.1889 г. министърът на вътрешните работи Ст. Стамболов внася в Народното събрание проект за нов изборителен закон, в чл. 16 на който се предвижда “лицата от духовно звание” да не могат да бъдат избирани за народни представители. Основният аргумент в изказванията на депутатите, подкрепящи внесения проект, е, че с това ограничение духовенството ще бъде отдалечено от политическите борби и така “ще се запази престижа на вярата и черквата”¹⁵. Изказано е и противоположно мнение: че с участието си в националноосвободителните борби и възстановяването на българската държава духовенството е завоювало значителен обществен авторитет и това му дава основание да участва пълноценно в политическия живот на страната. Някои депутати изтъкват немаловажното обстоятелство, че с ограничението, което се предлага, се нарушават редица текстове на основния закон, осигуряващи равни изборителни права на всички български граждани и дори определящи начина, по който служителите на църквата могат да се ползват от тях¹⁶. Дебатите продължават и след като специалната парламентарна комисия внася компромисно предложение да се отнеме

правото на избираемост само на монасите, но не и на бялото духовенство. И този вариант е отхвърлен от правителственото мнозинство и на 24.XI.1889 г. чл. 16 от новия изборителен закон е приет в редакцията, предложена от Стамболов. В резултат от това цялото духовенство е лишено от право на избираемост¹⁷. Българският парламент потъпква Търновската конституция, чиято неприкосновеност и демократичност дълго време е партийно знаме именно на Стамболов и неговите съпартизани от Либералната партия.

Екзарх Йосиф с тревога следи ескалацията на напрежението в отношенията между управляващите и духовенството. Въпреки деликатното си положение на зависимост и от Портата, и от княжеското правителство, той се противопоставя на репресивната политика спрямо Св. синод. Пред правителствените пратеници Д. Петков и З. Стоянов, пристигнали в Цариград, за да сондират мнението на екзарха по проблемите на църквата, той заявява: „Аз не съм рекъл на никой клирик да бъде против княза или против правителството, но и не мога да ги принуждавам да поддържат едно правителство, което се ругае с всичко свято, с религията, с духовенството, защото справедливо бих минал в очите на клира за изменник на длъжността си...“. А в разговора си с великия везир на 8.XI.1889 г. допълва: „Правителството... уверява, че духовенството било русофилско, та затова не вземало под внимание оплакванията му — това не е истина. Нека дадат на църквата възможност да функционира правилно и ако има някой владика или поп против властта, аз съм в състояние да го вкарам в длъжността му. Но при това окаяно положение на клира, при това справедливо негодувание на владичите аз не мога да се присъединя с правителството против клира... Тая партия, която е на власт, не разбира, че държава без вяра и без Църква не може“¹⁸.

Едва към края на 1889 г. правителството и князът, от една страна, и Йосиф I, от друга, чрез посредничеството на Доростоло-Червенския митрополит Григорий намират път към смекчаване на създадените противоречия. Стамболов удовлетворява молбата на екзарха за свикване на Св. синод на извънредна сесия в Русе. Основната цел е да се изработи формула за споменаване името на Фердинанд I в църковните служби. Това става през пролетта на 1890 г., а през есента се провежда и редовната сесия на върховната духовна власт в столицата. Синодалните архиереи са приети на аудиенция от княза, след което са посетени лично от министър-председателя Стамболов. Правителството обещава да се занимае с неотложните църковни проблеми и внася в Народното събрание законопроект за изменение на Екзархийския устав в желанието от синода смисъл. Но през 1891 г. се разбира, че промените в устава не удовлетворяват основните искания на духовенството и са приети по начин, с който за пореден

път се нарушава правото на самоуправление на Българската православна църква и чл. 39 от конституцията¹⁹. “Помирението” между двете власти се оказва формално и не продължава дълго.

През 1892 г. нова инициатива на Стамболов изправя църквата срещу правителството. Убеден, че задомяването на Фердинанд и създаването на династия в княжеството ще укрепят положението на държавния глава, премиер-министърът пристъпва към промяна на чл. 38 от Търновската конституция в смисъл, че и престолонаследникът ще може да запази неправославното си вероизповедание. Такова е условието за сключване на брак, поставено от княжеската избраница Мария Луиза. Срещу проектираното изменение се противопоставят не само екзархът, архиепископите и опозицията, но и част от поддръжниците на Стамболов²⁰. В намеренията на управляващите по-вече висши духовници съзират опасност от създаване на условия за още по-широко разпространение на католицизма в България. Според търновския митрополит Климент по този начин “се допуска едно разделение, отчуждаване на княза от народа, създава се изкуствено една глуха, но дълбока враждебност” между тях²¹. При това, установяването на католическа династия в България още повече затруднява международното признаване на княза и не допринася за нарастване на популярността му сред народа.

Четвъртото Велико народно събрание по традиция трябва да се свика в старопрестолния град, за да приеме предложените изменения в основния закон. Затова съпротивата на търновския митрополит срещу подготвяната конституционна промяна става особено нежелателна за режима. Стамболов решава да се разправи окончателно с владиката и скоро намира удобен повод за това.

Събитията, свързани с набеждаването на Климент, че на 14.II.1893 г. е произнесъл “бунтовна реч” против княза и правителството, последвалата разправа с митрополита, заточването му и стъкмяването на съдебен процес срещу него са известни от многобройните исторически свидетелства, запазили спомена за онова време²². Забележителното в този случай не се изчерпва с неприкритата и невиджана дотогава бруталност в действията на правителството и местните власти спрямо един български митрополит, нито с пародийния, лишен от сериозни юридически основания съдебен процес²³, в резултат от който доскорошният съветник на Стамболов е осъден на вечно заточение и въдворен в Гложенския манастир. Разправата с Климент е кулминация на конфликта между държавната власт и църквата в княжеството. Никой от представителите на духовенството — нито дипломатичният екзарх Йосиф, нито умереният и лоялен към властта митрополит Григорий — не оправдава незаконните действия на правителството срещу един от

българските духовни предстоятели. В защита на осъдения архиерей се обявяват недоволните от режима политически групировки, а някои от най-активните дейци на т. нар. Съединена опозиция са и негови защитници пред различни съдебни инстанции. Не случайно, скоро след произнасянето на окончателната присъда над Климент, през май 1894 г. Стамболов загубва политическата власт.

* * *

Краткият преглед на събитията, белязали драматичния конфликт между държавната власт и Българската православна църква по времето на Стамболовия режим, навежда на някои изводи и заключения. Често в историческата литература се твърди, че допуснатите закононарушения и репресивните методи на управление, наложени от Стамболов, са оправдани с оглед провежданата ефективна стопанска, институционална и културна модернизация на страната и успешната национална политика. Но в един по-широк план, при положение, че се отчитат всички фактори, оказващи влияние не само за оцеляването на нацията и държавата, но и за тяхното по-нататъшно развитие оценката за обидно-пренебрежителната и провокативно-силовата политика на държавната власт спрямо църквата в княжеството не може да бъде положителна. По традиция светската ни хуманитаристика не отчита важното значение на социалната роля на църквата в политически автономното княжество: да дава духовни, нравствени ориентири на паството си /което в края на XIX в. е около 85% от населението/, да го примирява и обединява в името на най-високи цели. Още след учредяването на Екзархията през 1870 г. в българската публицистика се формира мнението, че църквата трябва да има главно национално-политическо предназначение, а духовните ѝ функции са един ненужен анахронизъм. Тази тенденция се задълбочава след 1878 г., когато по-авторитетните служители на първата официално призната национална институция с основание се включват активно в държавно-политическия живот на княжеството. По този начин на политическата сцена те се явяват конкуренти на немалобройните и амбициозни представители на светската интелигенция. Повечето правителства не успяват да реагират адекватно в тази специфична, обективно създадена ситуация. Вместо да потърсят диалог с архиереите и да предложат разрешение на неотложните организационни и финансови проблеми на църквата, с което постепенно да я насочат в руслото на основното ѝ духовно предназначение, те започват силово да я ограничават и потискат, създавайки пречки за нормалното ѝ функциониране и ефективното ѝ самоуправление. От друга страна, насаждането на политически подозрения към пастирската дейност на духовенството води в крайна сметка до формализирането и

профанизирането ѝ. Създава се опасен вакуум, който по това време не може да бъде запълнен от други духовни ценности. Нахлуването на партийно-политическите противоречия в целия спектър на обществените отношения създава атмосфера на непримиримост към инакомислещите, на нетолерантност и политиканска безскрупулност. Насилственото отчуждаване на църквата от обществено-политическия живот /провеждано в различна степен от повечето следосвобожденски правителства и достигнало крайни измерения при управлението на Ст. Стамболов/ я принуждава да се затвори в себе си, да се самоизолира, като ограничи максимално мирското присъствие в управителните си тела²⁴. По този начин задълго е прекъсната една от най-самобитните и най-значими възрожденски традиции — народността, съборен и демократичен характер на Българската православна църква.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Маринов, Д.** Стефан Стамболов и новейшата ни история. Част втора. С., 1992, с. 220—225, 244—260, 371—380; **Въргов, Хр.** Конституцията на Българската православна църква /История и развой на Екзархийския устав/ 1871—1921. С., 1921, с. 108—110, 612—613; **Босев, Б.** Православието в условията на капитализма в България. — В: Православието в България /Теоретико-историческо осветление/. С., 1974, с. 193—206; **Колев, Й.** Българската интелигенция 1878—1912. С., 1992, с. 150—151.

² По този въпрос вж.: **Пашев, Г. Ст.** Отношението между българската църква и държавната власт /Кратък преглед на тия отношения предимно в по-ново време/. — В: Сборник в чест на Пловдивския митрополит Максима. С., 1931, с. 264—273; **Ников, П.** Отношения между българската държава и българската църква през 1887 г. — Известия на историческото дружество в София, 11—12 /1931—1932/. С., 1932, с. 294—302; **Цанков, Ст.** Българската православна църква от Освобождението до настояще време. — ГСУ, богосл. фак., т. XVI. С., 1939, с. 109—113, 157—164; **Попов, Р.** Българската православна църква и държавната власт в периода на Регентството /1886—1887/. — Истор. преглед, 1992, кн. 11—12; **Петков, П. Ст.** Православните български архиереи в Учредителното и Първото Велико народно събрание 1879 г. — Духовна култура, 1993, кн. 10.

³ Участието на Климент в правителството от 9 до 12 август 1886 г. не е доказателство за съпричастността му със замисъла на детронаторите на княз Александър I. Като наместник на екзарха и активен участник в изграждането на новата българска държава той има не по-малко основания от всеки партиен лидер да поеме временно управлението на страната в опасната ситуация, създадена от преврата. Различните мнения по този въпрос вж. в: **Радев, С.** Строителите на съвременна България. т. 2. С., 1990, с. 28 сл.; **Пантев, А.** Години на демокрация? С., 1992, с. 75—76; **Попов, Р.** Цит. съч., с. 42—43.

⁴ **Попов, Р.** Цит. съч., с. 67.

⁵ В статията се анализират отношенията между висшите църковни служители и държавната власт. Обществено-политическата активност на низшето духовенство и миряните, които също са част от Българската православна църква, може да бъде проучена допълнително и да се включи в друго, по-обширно изследване.

През периода 1887—1894 г. епархиите в Княжество България и Източна Румелия се управляват от следните архиереи: Видинската — от екзарх Антим I, починал на 1.XII.1888 г. и заменен през 1891 г. от митрополит Кирил; Варненската и Преславската — от митрополит Симеон; Доростолската и Червенската — от митрополит Григорий; Търновската — от митрополит Климент; Врачанската — от митрополит Константин; Самоковската — от митрополит Доситей; Сливенската — от митрополит Серафим. Ловчанската епархия, чийто каноничен митрополит до края на живота си остава екзарх Йосиф I, е управлявана от Натанаил Охридски, който през 1891 г. е избран за Пловдивски митрополит. След отстраняването на митрополит Мелетий през 1883 г. до смъртта му през 1891 г. Софийската епархия се управлява от наместниците на екзарха в столицата, а през 1892 г. за неин митрополит е избран епископ Партений. Някои от посочените архиереи — екзарх Антим I, митрополитите Серафим, Натанаил, Доситей поради напредналата си възраст не участвуват активно в общественно-политическия живот.

⁶ Вж. текста на речта в: Научен архив на БАН /НА—БАН/, ф. 54, к, оп. 1, а. е. 55, л. 1—5.

⁷ Попов, Р. България и Русия /1894—1898/. Политически отношения. С., 1985, с. 64—160; Петков, П. Ст. Търновският митрополит Климент и възстановяването на дипломатическите отношения между България и Русия /1894—1896 г./. — Във: Васил Друмев — Климент Търновски в културната и политическата история на България. Юбилеен сборник, Варна, 1992, с. 145—153.

⁸ Литературен архив. т. V. Из архива на Васил Друмев Климент Търновски. С., 1973, док. № 56, с. 216—217.

⁹ Вълканов, В. Митрополит Симеон Варненско-Преславски. С., 1992, с. 61.

¹⁰ НА—БАН, ф. 114к, оп. 1, а. е. 292, л. 1—2.

¹¹ Цанков, Ст. Цит. съч., с. 112—113.

¹² Български екзарх Йосиф I. Дневник. С., 1992, с. 233 /6.V.1888 г./.

¹³ Правителството обвинява митрополитите Климент Търновски и Константин Врачански, че са нелегитимни членове на синода, защото не отговаряли на изискванията на чл. 24 от Екзархийския устав, според който трябва да са управлявали епархии най-малко 4 години. Всъщност, и двамата архиереи са законно избрани — епископ Климент Браницки управлява Търновската епархия от ноември 1878 г., а от 1884 г. е неин митрополит, а архимандрит Константин управлява Врачанската епархия още от 1873 г. и е избран за неин митрополит също през 1884 г. Вж.: Народна библиотека “Св. св. Кирил и Методий” — Български исторически архив, ф. 146, оп. 1, а. е. 6, л. 11—12; Архив на Църковно-историческия и архивен институт. Протокол на екзархийските писма 1878—1880, л. 71—73; Цанков, Ст. Цит. съч., с. 42.

¹⁴ По този въпрос виж преписката между княжеските архиереи, публикувана от М. Арnaudов: Климент Търновски Васил Друмев. Изследвания, спомени и документи. С., 1927, с. 418—478.

¹⁵ Дневници /стенографически/ на Петото Обикновено народно събрание. Трета ред. сесия. С., 1889, кн. I, с. 200—202; кн. II, с. 207—219.

¹⁶ Пак там, кн. II, с. 216—218; Срв.: Български конструкции и конституционни проекти. Съст.: В. Методиев и Л. Стоянов. С., 1990, с. 26, 28, 32 /членове 60, 86, 132/.

¹⁷ Още в края на 1880 г. правителството на Либералната партия, начело с П. Каравелов, прокарва в Народното събрание изборителен закон, по силата на който /чл. 27/ монашеското духовенство /включващо и архиереите/ е лишено от право на избираемост /Държ. вестник, бр. 95, 23.XII.1880 г./.

Следващият изборителен закон, въведен по време на режима на пълномощията, позволява да бъдат избрани за народни представители владичите, а лишава от това право свещениците /Държ. вестник, бр. 103, 8.IX.1882 г., чл. 94, 96/.

През 1883 г. правителството на Др. Цанков прокарва нов закон, според който “лица, които получават заплата, пенсия или помощ от държавното съкровище с изключение министрите и изборните служители на окръжните, общинските съвети и съдебните заседатели... могат да бъдат избирани за народни представители ако са си дали оставката десет дни след издаването княжески указ за изборите” /Държ. вестник, бр. 137, 20.XII.1883 г./.

Следователно, след 1883 г., лишени от право на избираемост са и архиереите, които според чл. 99 от Екзархийския устав /1883 г./ получават заплата от държавния бюджет и поради специфичния характер на службата си не биха могли да се откажат от духовната си длъжност, за да участвуват в изборите.

¹⁸ **Български екзарх Йосиф I.** Дневник, с. 262, 269, 270 /11.IV.1889, 8.XI, 13.XI.1889/.

¹⁹ Централен държавен исторически архив, ф. 246, оп. 1, а. е. 56; Цанков, Ст. Измененията на Екзархийския устав и участието на митрополита Симеона в тях. — В: Сборник в чест на Варненский и Преславский митрополит Симеон. С., 1922, с. 335—347.

²⁰ **Николова, В.** Съединената легална опозиция в България /1893—1894 г./ — Истор. преглед, 1981, кн. 6, с. 77.

²¹ Литературен архив, т. V, док. № 82, с. 264.

²² По-голямата част от тях са публикувани в: Климент Търновски Васил Друмев. Изследвания, спомени и документи; Васил Друмев. Съчинения. т. 2. С., 1968, с. 420—605; Литературен архив, т. V, с. 269—307, 405—409, 421—423.

²³ **Грънчаров, Ст.** Политическите сили и монархическият институт в България 1886—1894. С., 1984, с. 179.

²⁴ В този смисъл твърде пресиленна и неточна е оценката на Хр. Въргов /Цит. съч., с. 612—613/, че след възстановяването на българската държава през 1878 г. висшите църковни служители в княжеството “заспали под опеката на държавата и се задоволявали да викат: у нас всичко е в ред”, а когато някои правителства правели опити “за оживяване на църквата, църковните власти със своите догми и канони осуетявали тия начини”.